

יהודי עדן בשנת תרס"ט (1909) לאור תעודה מאוסף פיטלוביץ

מנחם ולדמן

המידע אודות ביקורו של ד"ר פיטלוביץ בעדן מובא בתמצית בספר מסעו לאתיופיה.¹ בעוברי על החומר המצוי בארכיונו של פיטלוביץ מצאתי את התעודה המובאת להלן.² התעודה היא מקור ראשוני אודות מצבם של יהודי עדן בשנת תרס"ט (1909), שכן יהודי עדן ראו בו איש קשר לנדיבים ולארגונים יהודיים באירופה, שמהם ציפו לסיוע. באוסף מצאתי גם מספר תמונות ותשלילים שצילם פיטלוביץ בעדן. חלק מן התמונות, לפחות, צולמו בביקורו בעדן בשנת תרפ"א (1921).

התעודה נכתבה בעברית, בכתב רש"י,³ בידי הרב יצחק כהן וראשי הקהילה ומתארת מצב שפל ודחוק של יהודי עדן. הם כתבו בשם למעלה משלשת אלפי נפשות – בני קהילת יהודי עדן ויהודי תימן שבעדן, השקועים בקשיים כלכליים ובמצוקות קיומיות כמיעוט יהודי בזוי וחסר הגנה בקרב התושבים המוסלמים בעדן. השם "אודי" הינו לחרפה ולקללה בעיני ההמון. "ואפילו מנקה הרחוב והזבל והמחראות מבזה ומקלל ומכה".⁴ שנאת ישראל מצד המוסלמים מוצאת את ביטוייה לא רק ביחס ההמון אל היהודים, אלא אף ביחסם של השוטרים המוסלמים וביחס העובדים הרפואיים בכית החולים הממשלתי.

מצב הפרנסה בכי רע. ליהודים מלאכות מסוימות בלבד: צורפי זהב, בשמים, שולחנים, מוכרי נוצות, בנאים ומעט בעלי חנויות – עבודות שאינן מפרנסות את בעליהן.⁵

- 1 פייטלוביץ, מסע, עמ' 134-136. המהדורה הראשונה בגרמנית יצאה לאור בשנת 1910 בברלין: J. Faitlovitch, *Quer durch Abessinien*, Berlin 1910, pp. 162-165
- 2 אוסף פייטלוביץ שבספרייה המרכזית ע"ש טוראסקי, אוניברסיטת ת"א, תיק מס' 107.
- 3 כתב רש"י אופייני עד היום לכתובת זקני יהודי עדן.
- 4 ראה בתעודה להלן.
- 5 ביחס למלאכות האופייניות ומצבם הכלכלי של יהודי עדן השווה: יעקב ספיר, אבן ספיר, ב', מיינץ 1874, עמ' ל'; יו"ט צמח, מסע יו"ט צמח לתימן, בתוך: שבות עם (עורכים: ישראל ישעיהו ואהרון צדוק), תל-אביב תש"ד, עמ' 266; יבנאלי, מסע לתימן, ת"א תשי"ב, עמ' 75.

פליטות יהודיות מתימן בעדן

רוב יהודי עדן מתגוררים בבתים שירשו מאבותיהם ולאחרונה עלה מס הבתים לגובה של תשעה אחוזים, שהינו פי ארבעה ויותר מן המס הקודם, שאף הוא היווה נטל כבד על בעלי הבתים.

קשיי הקיום דוחקים רבים לעקור מדירותיהם לערים אחרות ואף להתגורר באופן זמני בערי סומאליה.⁶

ילדי הקהילה והילדים המגיעים מתימן אינם רוכשים השכלה כללית ומקצועית ועל כן 'הילדים גדלים בלא מוסר ודרך ארץ' ומתקשים למצוא אחר-כך פרנסה לקיומם.

ביטויי חולשת הקהילה, ציבור ללא מנהיג ודבר המסוגל להתייצב בפני השלטונות, חוזרים ועולים גם בתעודות אחרות – 'לא ידענו מה נעשה כי אין לנו פה עוזר וסומך ואין מי משגיח בעדנו, כצאן אשר אין להם רועה'.⁸

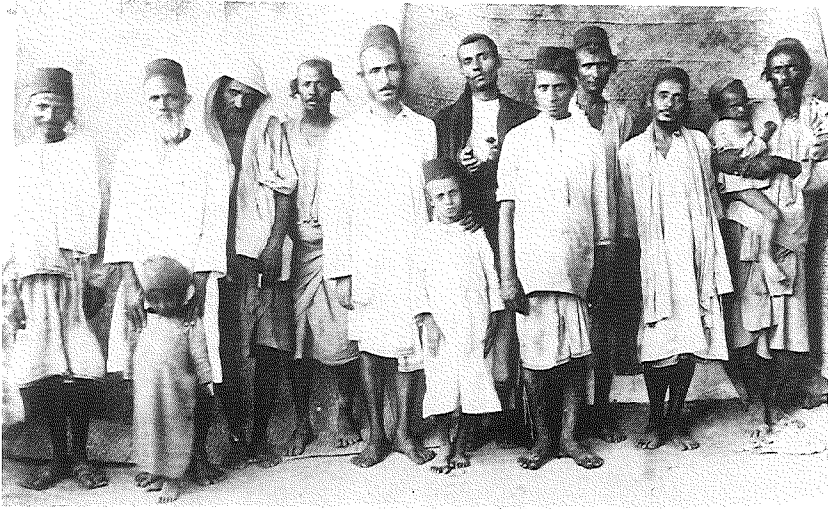
עם כל המצוקות והקשיים חוזרים ומציינים הכותבים שבני הקהילה דבקים בדרך המסורת היהודית – 'אשר רובם ככולם ישרים ותמימים, עובדי ה' ועוסקים בתורתו ושומרי מצוותיו וחוקותיו'.⁹

6 בפועל הגיעו גם לאריתריאה (אסמרה) ולגיבוטי.

7 ראה תעודה להלן. כן ראה מאמרו של דני גולדשמיד בחוברת זו. הכוונה להעדר לימודי השכלה ומקצוע. ילדי הקהילה, כולל ילדי יהודי תימן, למדו בתלמודי תורה מסורתיים. ראה: י"ט צמח, מסע, עמ' 266; יבנאלי, מסע, עמ' 77.

8 מתוך העתק מכתבם של ראשי קהילת עדן אל הרב אדלר, רבה של אנגליה, ואל ועד 'שליחי הקהילות' בלונדון.

9 שם.

פליטים יהודים מתימן בעדן

שאלת המפתח העומדת בפנינו היא: האמנם זהו מצבם של יהודי עדן בשנת תרס"ט, או שמא הפריזו כתיאור הקשיים במטרה לפתוח את ליבותיהם וכיסיהם של נדבני אירופה? זאת במיוחד שלאור כל הידוע לנו מתאפיינות תולדות יהודי עדן במאה הנורכחית, ככלל, במידה מסוימת של רווחה קיומית.

ואכן נראה שהיתה הפרזה מסוימת במסגרת ואולי אף התעלמות משכבה מאד משמעותית בקרב יהודי עדן – שכבת הסוחרים. חלק מיהודי עדן עסקו בסחר מקומי וכן ביבוא ויצוא והיו ביניהם עשירים ביותר, אף בקנה מידה עולמי. מנהיגות הקהילה היתה מורכבת בעיקר ממשפחות אלה. כתבי התעודות התעלמו מהם ולא הזכירו את הסוחרים בין בעלי המלאכות.

באותו כיוון ניתן לעמוד על פשר תמיהה שמעורר העיון בחתימות אנשי הקהילה. רוב חכמי הקהילה, סוחרים ידועים וראשי משפחות נכבדות חתמו על התעודות. מאידך חסרה דווקא חתימתם של בני משפחת מנחם משה ששלטו בהנהגת הקהילה ובחלק נכבד מן המסחר הבינלאומי שעבר בעדן. בנין מנחם משה היה נשיא הקהילה באותו זמן ומשפחתו נחשבה למשפחת רוטשילד העדנית. ההסבר לדברים טמון, כפי הנראה, במחלוקת פנימית בקרב בני הקהילה. בני משפחת מנחם משה רצו להקים את בית-הספר בעצמם וללא התערבות של זרים מחוץ לקהילה. הם פעלו בעניין אולם הביצוע התמהמה. חותמי התעודות, שבוודאי מייצגים את רוב הקהילה, ביקשו להשיג סיוע חיצוני למצוקותיהם, כולל סיוע להקמת בית-הספר.

יתכן גם שיש כאן ביטוי למחלוקת רחבה יותר. עדות לכך הוא תיאורה של הקהילה ללא מנהיג ועוזר תוך התעלמות מהנהגתו של נשיא הקהילה בנין מנחם משה.¹⁰

אשר לשאלה האם הניבו בקשות העזרה פרי כלשהו? אין בידי כל מידע אודות פעולותיו של פיטלוביץ בעניין או על תגובות האירגונים היהודיים. יתכן בהחלט שמחוקר לעצם משלוח המכתבים ואולי מכתבים חוזרים ומכתבי תשובה, שאין בידי מידע עליהם, לא הגיעו הדברים לכדי תרומה כספית או מעשה של סיוע כלשהו. בית־הספר היהודי הוקם בעדן בשנת תרע"ב (1912) במימונה של משפחת מנחם משה. הפעיל בעניין היה יהודה מנחם משה, אחיו של נשיא הקהילה שבעצמו שימש אחרי כן נשיא הקהילה.¹¹

התעודה

היום ד' אייר תרס"ט

שלום וכל טוב לכבוד איש היקר חפץ חסד ומרבה להיטיב, כש"ת [כבוד שם תפארתו] ד"כ [ד"ר] יעקב נח בן משה פיטלוביץ הי"ו [ה' ישמרהו ויחייהו] חד מן חבריא קדישתא דק"ק [= של קהילת קודש] פאריז יע"א [יכוננה עליון אמן], נרו יאיר ויזהיר לאורך ימים ושנות עולמים אמן!
אדון יקר!

באשר שמענו כי כבודו מתעסק ובה בשליחות מצוה, עבור הישראלים הפלשים כבוש, באנו גם אנחנו לבקש מכו' [כבודו] להעיר לאחינו הישראלים הרחמנים רודפי צדקה וחסד, חברת יאודי אנגלייא הי"ו [ה' ישמרם ויחיים]. וחברת יאודי אשכנז הי"ו לעשות טובה גם עמנו, אנחנו אנשי ק"ק עדן, המדוכאים והעלובים. והננו באים בזה לתאר לכו', מענין מצבינו הנורא כפי מה שדברנו לכו' פה אל פה. והוא כשיעבור יאודי בשוק, זה מואס, וזה גועל, זה מחרף, וזה מגדף, זה מקלל, וזה מכה. ואם ילכו להמשטרה, מביאים עדים מהם ובהם, וטופלים בדברי שקר, והיאודי יצא בפחי נפש, ולפעמים יצא חייב, וכו', כשכועס האיניו יאודי על חבירו קורא לו יא יאודי' וכשמגזים אומר 'אני יאודי אם לא כך וכך', מפני ששם 'יאודי' קשה הוא להם מכל החירופים. ואפילו מנקה הרחוב והזבל והמחזרות מבזה ומקלל ומכה. ואפילו מיתנו לא ינוקו מחירוף וגידוף בדרך, כי מאד מאד אנחנו מבוזים ומושפלים בשפל מדרגה התחתונה, ובכל זה האמת נגיד, כי אין לממשלתנו החסודה ידיעה מכל זה,

10 המידע אודות המחלוקת סביב הקמת בית הספר הינו עפ"י דני גולדשמיד. ראה מאמרו של ד' גולדשמיד להלן. וראה עוד: יו"ט צמח, מסע, עמ' 266; יבניאלי, מסע, עמ' 77.

11 ראה לעיל הערה 10.

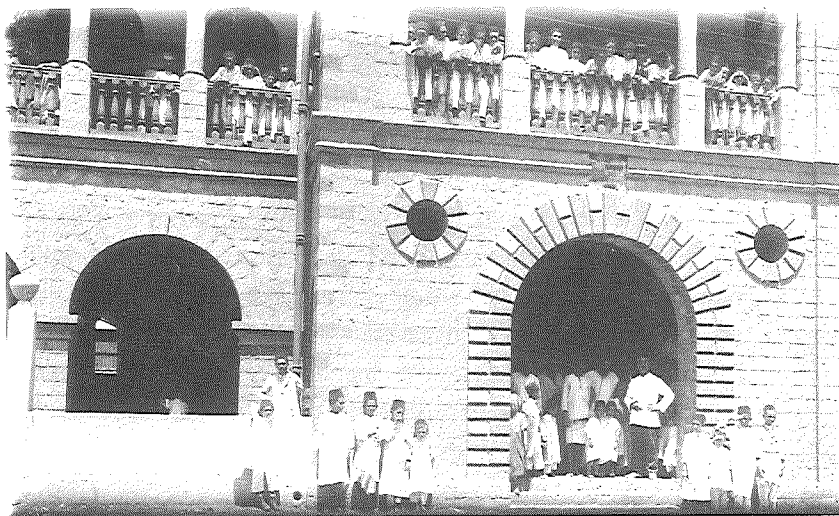
ונקיה היא מעון, וחלילה חלילה, לממשלתנו התמימה והישרה, לסבול עושי עולה בארצה, מבלי לענוש ולקנוס, אבל דעת לנבון נקל, כי השופטי' לא ישפטו כי אם על פי עדים, והמושלמנים והשוטרים אשר רובם ככולם הם מושלמנים, הם שונאי ישראל בתכלית השנאה, ומה יעשה היאודי האומלל נגד צורריו ומשטיניו הרבים, אשר יסבוהו מכל עבר ופנה. ואם ישאל השואל מה היא הסיבה, ומה תרופתה, על זה נשיב, כי הסיבה הראשונה, היא חסרון איש חיל, לפני מלכים יתיצב לפקח על צרכי רבים. והסיבה השנייה, היא חסרון השפה, אשר אין פה בית ספר כפי הנצרך ללמד דעת וחכמה, מוסר ודרך ארץ, כתיבה ולשון, בכדי שיוכלו לדבר את אויביהם בשער, והילדים גדלים בלא מוסר ודרך ארץ, וגם לרבות הילדים הבאים מתימן כולם בשווקים וברחובות בלא מוסר ודרך ארץ, אשר על כן נחוץ מאד פה בית ספר ללמד דעת וחכמה, מוסר ודרך ארץ, לנערינו כדי שיגדלו ויהיו לאנשים, לטובתם, ולטובת עדתם, ויגדל כבודם בעיני מלכי ושרי ארץ, ונוסף על זה דוחק הפרנסה, כי פה רוב המלאכות, מסורים ביד האינם יאודים, והישראלים אינם יודעים מאומה, זולת מלאכת צורפי כסף, בשמים, שולחנים, מוכרי נוצות, בנאים ומעט בעלי חניות. ומי שגדל בנו נותנו לאחת מהמלאכות האלה, אשר לא יביאו די סיפוק לבעליהם, ולא יש מהישראלים פה לא נפח, ולא תנקני¹² לא נגר, ולא חייט, לא אופה ולא סנדלר, לא מתקן מורה שעות, ולא צר צורות, ולא שום מלאכה ממלאכות המביאים די סיפוק לבעליהם. ולכן נצרך פה איסכולא¹³ ללימוד מלאכות שונות בכדי שיוכלו להמציא לחמם בריוח. ועוד בה שלישיה חסרון איספיתא,¹⁴ כי עם שיש פה איספיתא הממשלה יר"ה [ירום הודה], ורופאים אירופים, עם כל זה המשרתים כולם מושלמנים, אשר ישנאו לאומת הישראלים עד אין שיעור ואין חקר, ולכן רבים מבני ישראל נמנעים מלילך לשם, וממש מתים בלא עתם, ואם יהיה פה איספיתא, אשר רופאיו ומשרתיו יהיו כולם יאודים, הוא פקוח נפשות ונחת רוח גדול להישראלים, אנשי עדן ותימן, אשר מניינם עולה יותר מג' אלפים נפש, על כן נא אחינו, השתדל נא בכל עוז בעדינו, להעיר את לבב גדולי שלומי אמוני ישראל, חברת יאודי אנגלייא הי"ו, וחברת יאודי אשכנז הי"ו, לפרוש את כנפי חסדם עלינו, כי לא לחנם שלחך השי"ת [ה' יתברך] הנה, כי אם למען עשות כיום הזה להחיות עם רב. ובשכר זאת ישאו ברכה מאת ה'. וזכות אבותיהם של ציבור יגן עליהם וצדקתם עומדת לעד. אמן כן יהי רצון.

12 אדם שמלאכתו התקנה ותיקון מכלים (לנפט, אלמים וכדו'). מלשון טנק = מיכל.

13 בית-ספר.

14 בית-חולים.

נאום, יצחק בן מ"ו יצחק כהן. משה אהרן. שמואל יוסף מ' ישועה. שילה יוסף מ' ישועה. הצעיר משומר בהרב שמואל נסים. יעקב סאלם משה. משומר יצחק. יעקב ן' יום טוב. בנין סאלם...¹⁵

בית־הספר היהודי בעדן, 1921